

I. МЕТОДОЛОГІЯ ЮРИДИЧНОЇ НАУКИ. ФІЛОСОФІЯ ПРАВА. ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

УДК 34.01

© 2011 р. Р.О. Гаврилюк

Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича, Чернівці

РОЗВИТОК І. КАНТОМ ТЕОРІЇ НАУКОВОГО ПІЗНАННЯ ТА МЕТОДОЛОГІЇ ЮРИДИЧНОЇ НАУКИ

Показано, що І.Кант фактично першим серед теоретиків-правознавців створив наукову теорію пізнання, методологію юридичної науки, вможлививши цим самим виникнення наукового правознавства. Методологія наукового пізнання І.Канта в цілому й особливо пізнання права співставна за своїми потенційними можливостями з методологією сучасного йому класичного правознавства.

Постановка проблеми. Своєрідною сполучною ланкою між класичною природно-правовою ідейною традицією та концептуальними традиціями «відродженого» природного права є теоретичний та методологічний доробок основоположника німецької класичної філософії, засновника етичного напрямку в правознавстві Імануїла Канта (1724-1804). Він здійснив великий вплив на розвиток методології й теорії правознавства як науки, причому цей вплив в силу багатьох причин не до кінця адекватно сприйнято й осмислено в європейській юридичній науці в цілому, особливо в радянській і пострадянській традиціях правознавства. Він підняв етику як найважливішу частину філософського людинознавства на вершину філософського знання, не заперечуючи того, що є й інші філософські вершини, у першу чергу епістемологія, родоначальником якої також є І. Кант, тому що до нього теорія пізнання у філософії не була теорією **наукового пізнання, філософією науки***. Останнє стало б неможливим без кардинального відновлення й збагачення І. Кантом методології науки в цілому й методології юридичної науки зокрема.

Ступінь наукової розробки проблеми. Теоретичну спадщину І.Канта філософи та вчені-гуманітарії досліджують уже понад двісті років. Зокрема, різним аспектам теорії наукового пі-

знання присвячені роботи Л.А.Абрамяна [1], Н.К. Вахтом'ян [4], Т.Б. Длугача [9], П.Н. Галанзи [6], О.М. Мироненко [18], І.С. Нарського і Т.І.Ойзермана [22], Е.Ю.Соловйова [23] та чимало інших. Водночас питання розробки І.Кантом методології юридичної науки досліджені менш повно, а цілий ряд з них не розроблені зовсім. Особливо це стосується усіх аспектів пошуку І.Кантом апріорних начал права, основоположних його принципів.

Метою статті є дослідження розроблених І.Кантом основ теорій наукового пізнання та методології юридичної науки.

Виклад основного матеріалу. В еволюції методологічних, теоретичних і філософських поглядів І. Канта, як правило, виділяють два якісно різні між собою періоди: 1) «докритичний» (ранній, до 1770 р.) і 2) «критичний» (зрілий), коли він створив нову, критичну стосовно існуючих раніше, філософію й методологію науки. Найбільш повно й послідовно система його зрілих філософських, методологічних і теоретичних поглядів була викладена в «Критиці чистого розуму» (1781), «Критиці практичного розуму» (1788), «Критиці здатності судження» (1790). Нові погляди І.Канта щодо юридичної науки і її методології в найбільш систематичному й повному вигляді викладені в його роботі «Метафізичні начала вчення про право», що представляє собою першу частину його праці «Метафізика звичаїв у двох частинах» (друга частина цього доробку називається «Метафізичні начала вчення про чесноти»).

Ранній Кант у своїх методологічних вподобаннях – непослідовний прихильник природно-наукового матеріалізму, який він уже на початку своєї діяльності як вченого намагається поєднати з ідеями Лейбніца і його послідовника Х. Вольфа. У цей період правознавство не входить ще в коло його пріоритетних інтересів, однак

* І все-таки з погляду юридичної науки саме вчення про моральність являє собою найбільший інтерес, тому що саме в ньому розкрите глибинне коріння моральної свідомості, завжди й скрізь присутньої при народженні права. Про це коріння поза яким-небудь зв'язком з вченням І. Канта А.А. Гусейнов писав: «Мораль проникає своїм корінням в незбагненні глибини нескінченності. Вона абсолютна. Настільки абсолютна, що сама ця абсолютність стає її специфічною ознакою. Ця особливість моралі мовою старозавітної людини одержала вираження в тому, що її вимоги виступають як заповіді Бога» [8, с.80].

постійно перебуває в полі його зору. Він розділяє в правопізнанні принципи класичної школи природного права, а саме: 1) принцип природного натуралізму; 2) принцип свободи й рівності всіх людей від народження як суб'єктів права [14, с.134]. Теорію й методологію юридичної науки І.Кант у цей період ще не збагатив істотними узагальненнями, оцінками й висновками. Мабуть, найбільш вагомим із привнесеного ним особисто є послідовне акцентування уваги на необхідності розвитку спеціальних логічних досліджень права. Це ще не **логічний метод юридичної науки**, але цілеспрямовані спроби наблизитись до нього, своєрідна мета «схопити» цей метод.

Початком переходу І. Канта до обґрунтування власної філософії й теорії пізнання стала його робота «Про форму та принципи чуттєвого і сприйнятного світу» (1770), у якій доводиться, що простір і час, у яких існують усі об'єкти наукового пізнання, у тому числі й об'єкт юридичної науки – це апіорні сутності, тобто, незалежні від досвіду «форми чуттєвих споглядань». В «Критиці чистого розуму» - першій своїй фундаментальній праці, написаній з нових філософських, методологічних і теоретичних позицій – І. Кант ретельно досліджує можливості створення філософії як науки, як воістину **дослідницької програми** (уся попередня філософія, по І. Канту, була лише міркуваннями). Для цього І. Кант зробив спробу дослідження **природи наукового знання**, загально визнаним зразком якого в його уяві є чиста математика й математичне природознавство, інакше кажучи, теоретична механіка (інші науки свого часу І. Кант не вважав науками в прямому розумінні цього слова).

Аналіз математичного знання привів І. Канта до висновку, що його зміст складають положення, що наділені строгістю, всезагальністю та необхідністю. Без них неможлива наука, переконався І. Кант. Але в той же час він також зрозумів, що такі положення не можуть бути взяті з досвіду, що є підставою тільки для індуктивних висновків, яким у принципі не доступна аподиктична всезагальність. Отже, положення чистої математики апіорні, тобто, незалежні від досвіду, резюмує І.Кант [14, с.176]*. Визнання апіорності чистої

математики стало необхідним, однак недостатнім, з погляду І.Канта, висновком, тому що воно не забезпечує знаходження відповіді на запитання про те, як у цій системі апіорних положень можливе прирощення нового наукового знання.

Основне методологічне питання, яке формулює в цій роботі І. Кант, звучить у такий спосіб: як можливі синтетичні судження апіорі? Оскільки такі судження не можуть бути почерпнуті з досвіду, з чуттєвих сприйнятів навколишнього світу (тому що в такому випадку вони не були б апіорними), слід визнати існування апіорних чуттєвих споглядань, що утворюють джерело синтетичних суджень апіорі. Саме такими апіорними чуттєвими спогляданнями є, по І. Канту, простір і час [див.: 14, с.83, 87]**. У цьо-

ноження математичних знань, яке реально відбувається, необхідно визнати існування апіорних синтетичних суджень, у той час як раціоналісти розглядали всі синтетичні судження як апостеріорні, тобто, побудовані на основі досвіду.

** Цей кардинальний апіористичний принцип формулюється самим І. Кантом буквально так: «...варто було б спробувати з'ясувати, чи не розв'яжемо ми завдання метафізики більш успішно, якщо будемо виходити із припущення, що предмети повинні погоджуватися з нашим пізнанням, - а це краще узгодиться з вимогою можливості апіорного знання про них, яке повинно встановити щось про предмети раніше, ніж вони нам дані» [Див.: 13, с. 87]. Це методологічне положення І. Кант вважає відкриттям, яке можна порівняти із встановленням геліоцентричного світогляду, і тому називає його **коперніківським** переворотом у філософії, тому що віднині завдання полягає в тому, щоб **змінити колишній спосіб дослідження** (виділено мною – Г.Р.) у метафізиці, а саме зробити в ній повну революцію» [Див.: 13, с. 91].

З методологічних позицій сучасної науки ці, на перший погляд, парадоксальні положення багато в чому відображають і виражають дійсні принципи наукового дослідження. Якщо наукою встановлений якийсь, постійно підтверджуваний досвідом закон або принцип, то будь-яке наукове відкриття або положення не повинно йому суперечити або ж, у протилежному випадку, доводить обмеженість, неповноту загальноприйнятого принципу або закону. Ми солідарні з В.С. Стьопіним у його висновку про те, що «для пізнання основних закономірних зв'язків нової предметної сфери необхідно вже заздалегідь знати певні риси й тенденції складових її об'єктів, тобто, мати знання про невивчені об'єкти». І далі: «Вивчаючи загальні риси й властивості вже відомих об'єктів, можна одержати деяке попереднє загальне знання про ще не пізнані типи матеріальних структур». [Див.: 24, с.10]. Ці положення, безумовно, не свідчать про згоду В.С. Стьопіна з апіорізмом І. Канта, але вони, безсумнівно, досить продуктивні для адекватного сприйняття й

* Раціоналісти XVII-XVIII століть, що також вважали чисту математику апіорним знанням, стверджували при цьому, що математичні судження носять аналітичний характер, тобто, в них предикат лише розкриває зміст. І. Кант не заперечує наявності апіорних аналітичних суджень, але переконливо показує, що вони за жодних умов не ведуть до прирощення нових наукових знань. Тому, стверджує він, щоб зрозуміти прим-

му своєму твердженні І. Кант принципово розходиться з раціоналістами, які стверджували, що апіорні споглядання, або інтелектуальна інтуїція, властиві тільки розуму. Кант же, навпаки, відкидає поняття інтелектуальної інтуїції й тим самим раціоналістичне розуміння апіорного, як такого, що має наддослідне застосування, тобто, таке, що дозволяє досягнути трансцендентне. **Апіорне знання**, стверджує І.Кант, не виходить за межі можливого досвіду, воно принципово **носить не наддослідний, а дослідний характер**.

Слідом за аналізом природи математичного знання І. Кант формулює наступне питання: як можливе чисте природознавство? Останнє, на відміну від математики, як загальновідомо, містить у собі не тільки апіорні положення, але й емпіричні за своїм походженням поняття (матерія, рух, тяжіння, відштовхування і т.д.) Апіорні поняття, якими насамперед є категорії природничих наук, самі по собі позбавлені змісту, вони служать для синтезу чуттєвих даних, для формування досвіду, який не зводиться до сукупності чуттєвих даних, але є собою їх категоріальний синтез, оскільки містить у собі уяву про причинно-наслідкові, необхідні відносини. У цьому зв'язку І.Кант відмежовує судження досвіду від суджень сприйняття, які лише фіксують те, що чуттєво сприймається *. Отже, кантівський аналіз гносеологічної можливості природознавства являє собою разом з тим постановку питання про єдність протилежностей: раціонального й чуттєвого, теоретичного й емпіричного. Наполягаючи

розуміння того раціонального, що є у вище сформульованих методологічних положеннях І. Канта.

* Існує достатньо підстав для того, щоб кантівське розуміння явищ характеризувати не стільки як онтологічне, скільки як гносеологічне. У такому випадку характеристика явищ як реальності, що сприймається чуттєво, має цілком певне виправдання. Творці метафізичних систем XVII ст., з якими постійно полемізує І. Кант, визначали чуттєві сприйняття як нечіткі, неясні уявлення, які лише завдяки розуму стають більш-менш зрозумілими й виразними. Ця помилкова, з погляду І. Канта, теорія визнає «відмінність між чуттєвим та інтелектуальним лише логічною відмінністю. Насправді ця відмінність трансцендентальна й стосується не просто форми виразності або невиразності, а походження й змісту знань» [Див.: 13, с. 145]. І. Кант безумовно правий, стверджуючи, що абстрактне мислення не просто проявляє чуттєві сприйняття, але й ґрунтується на чуттєвих даних, аналізує, осмислює, синтезує їх, пізнаючи завдяки цьому й те, що вже (або ще) не може бути предметом чуттєвих сприйнятів (минуле або майбутнє розглянутих явищ). Докладніше про кантівське розуміння явищ див. статтю «Поняття явлення в філософії Канта» [Див.: 21, с.534-591].

на незведеності апіорних, тобто, теоретичних положень до чуттєвих даних, доводячи можливість застосування апіорних суджень лише в рамках досвіду, І. Кант характеризує **апіоризм як теорію досвідного пізнання**.

Аналіз єдності апіорного й емпіричного знання приводить І. Канта до постановки питання про **логіку науки**, яку він називає **трансцендентальною логікою**. Вчення про апіорні форми розуму й апіорні **ідеї** розуму, що не одне й те ж саме**, утворює, по І. Канту, два основні розділи «трансцендентальної логіки», яку він відрізняє від звичайної, формальної логіки. Остання «відволікається від будь-якого змісту розумового пізнання й від відмінностей між його предметами, маючи справу тільки із чистою формою мислення» [13, с.157]. Принципи формальної логіки володіють загальним та необхідним значенням: вони, отже, апіорні. Але оскільки існують апіорні чуттєві споглядання й чисте, тобто, апіорне, мислення, необхідна також інша, трансцендентальна логіка, яка досліджувала б походження апіорних форм мислення і їх застосування до чуттєвих даних. «У такому випадку, - зауважує І. Кант, - повинна існувати логіка, що абстрагується не від усякого змісту пізнання». Саме таку логіку й розробляє І. Кант, роз'яснюючи, що вона повинна виключити «усі знання з емпіричним змістом» і досліджувати «походження наших знань про предмети, якщо тільки воно не може бути приписане предметам» [13, с.156].

Отже, **трансцендентальна логіка**, також як і звичайна, формальна логіка, **«має справу тільки із законами міркування й розуму»**, але, на відміну від останньої, вона покликана досліджувати відношення апіорних форм мислення до емпіричного змісту. Трансцендентальна логіка, на відміну від формальної, досліджує форми мислення в їхньому зв'язку зі змістом. Вона проводить принципову відмінність між «чистими», тобто, апіорними, що наділені аподиктичною всезагальністю, формами мислення й емпірич-

** Це розмежування у філософії Г.Гегеля набуло абсолютного значення – у ньому, згідно Г.Гегеля, втілюється протилежність між діалектичним (розумним) і метафізичним (міркуючим) мисленням. У філософії й методології І. Канта така постановка питання лише намічається. Безпосередньо ж це розмежування пов'язане у нього із вченням про розумовий синтез чуттєвих даних, з одного боку, і із вченням про постійне прагнення розуму вийти за межі явищ (досвіду, природи), щоб досягнути надприродне, трансцендентальне, - з іншої [Див.: 13, с. 190].

ними уявленнями, яким властива лише порівняльна всезагальність.

Першою частиною трансцендентальної логіки є **трансцендентальна аналітика**. Як і будь-яка аналітика * взагалі, трансцендентальна аналітика «розкладає всю формальну діяльність міркування й розуму на елементи й показує їх як принципи будь-якої логічної оцінки знання». Але, на відміну від формальної логіки, трансцендентальна аналітика досліджує начала чистого розумового знання, тобто, «принципи, без яких не можна осмислити жоден предмет» [13, с.160, 162]. Інакше кажучи, мова йде про апріорні форми розумового мислення, за допомогою яких синтезуються чуттєві дані й завдяки цьому утворюються явища, а тим самим і знання, що ґрунтується на досвіді. Синтез припускає зв'язок елементів чуттєвих даних, а також зв'язок між явищами природи, але сам цей зв'язок витлумачується І. Кантом як такий, що привноситься розумом.

Отже, І. Кант першим серед представників класичної наукової думки долає (зрозуміло, з ідеалістичних позицій) споглядальність і методологічну стерильність матеріалізму, що бачив основу процесу пізнання **лише у впливі предметів зовнішнього світу** на чуттєвість і розум дослідника. **Пізнання**, з точки зору І. Канта, є **творчість, яка неможлива, якщо суб'єкт і об'єкт його відособлені один від одного**. Тим самим він більш ніж за двісті років фактично передбачив зміну класичної наукової картини світу некласичним типом раціональності. Єдність суб'єкта й об'єкта пізнання не тільки в гносеологічному змісті, але й на практиці в найширшому розумінні даного поняття, єдність безпосередня або опосередкована – необхідна умова пізнавального процесу. У цій єдності суб'єкт пізнання частково обумовлений його об'єктом, а частково сам визначає об'єкт, виділяючи його як об'єкт пізнання, змінюючи його подумки або матеріальним чином, перетворюючи в предмет дослідження. Усі ці дійсні передумови й рушійні сили пізнавального процесу в якійсь мірі збагнені, але водночас й ідеалістично викривленні кантівською трансцендентальною аналітикою.

Особливо важким теоретичним завданням, по І. Канту, є трансцендентальна дедукція категорій, оскільки її метою є доказ апріорної структури досвіду, зміст якої складають чуттєві дані. Дедукція в цьому випадку розумілася ним не як логічний висновок з відповідних посилок, а як

обґрунтування правомірності застосування апріорних категорій до чуттєвих даних. Таке розуміння дедукції як обґрунтування правомірності має місце в юридичній науці повсюдно, у роботі практично всіх юристів-практиків. І.Кант, що правда, стверджував, що система чистого розуму зберігає свою вірогідність і без вичерпної трансцендентальної дедукції категорій «причинність», «існування», «можливість», «необхідність» і т.д. Але ці свідчення досвіду, з погляду І. Канта, все-таки недостатні, тому що вони носять емпіричний характер. Саме тому й необхідна трансцендентальна дедукція категорій розуму**.

Друга частина трансцендентальної аналітики – аналітика основоположень – розглядає, насамперед, спосіб застосування категорій розуму до явищ. Формальна логіка не може розв'язати це завдання, оскільки вона, як уже вказувалося вище, повністю відволікається від змісту форми мислення. Тільки трансцендентальна логіка здатна розкрити спосіб застосування категорій до чуттєвих даних. У цьому й полягає **здатність судження**. В «Критиці чистого розуму» здатність судження трактується І. Кантом інакше, ніж у створеній пізніше «Критиці здатності судження». Тут же в межах теорії пізнання (вона ж фактично й метафізика природи) здатність судження розуміється, як «особливий дар, який вимагає тренувань, але якому навчитися не можна» [13, с.218]**.

Трансцендентальне вчення про здатність судження І. Кант ділить на дві основні частини:

* В.В. Васильєв у монографії, присвяченій кантівській трансцендентальній дедукції категорій, справедливо вказує: «Сама назва дедукції свідчить про те, що в ній дається обґрунтування правомірності апріорного синтетичного пізнання за допомогою «елементарних» понять розуму-категорій». І далі продовжує: «Конкретизуючи ці дедукції, Кант зауважує, що в дедукції повинно бути показано, що категорії суть апріорні умови можливості досвіду і його предметів» [Див.: 3, с.4, 6]. Самим І. Кантом завдання трансцендентальної дедукції категорій формулюється в «Пролегоменах...» у набагато більш категоричній формі: «Яким чином можливий досвід за допомогою... категорій і тільки завдяки їм» [Див.: 14, с.. 256, 258].

*** Далі І. Кант дотепно відзначає: «Відсутність здатності судження є, власне, те, що називають дурістю, і проти цього недоліку немає ліків. Тупий або обмежений розум, якому бракує лише належної сили розуму й власних понять, може завдяки навчанню досягти навіть ученості. Але тому, що у таких випадках подібним людям звичайно бракує здатності судження (secunda Petri), то нерідко можна зустріти досить учених мужів, які, застосовуючи свою науку, на кожному кроці виявляють цей непоправний недолік» [Див.: 13, с. 218].

* Цей термін бере свій початок від Аристотеля, який виклав у «Аналітиках» основні положення логічної теорії силогізму та доказування.

вчення про схематизм чистого розуму, тобто, про умови, спосіб застосування категорій до чуттєвих даних, і вчення про **основоположення** чистого розуму, тобто, про ті синтетичні апріорні судження, які випливають із застосування категорій до цих даних і складають принципи кожного, у першу чергу природничо-наукового, знання.

Останній розділ трансцендентальної логіки – **трансцендентальна діалектика**, трактується І. Кантом як логіка ілюзій, у які впадає розум, оскільки він постійно прагне вийти за межі досвіду. І. Кант наводить чітку відмінність між емпіричним, логічним й трансцендентальним баченнями, що виникають у пізнавальному процесі. Трансцендентальне бачення неминуче. Воно корениться в самій природі розуму, наказує йому постійно переступати межі можливого досвіду, спрямовуватися в принципово непізнаване. Трансцендентальна діалектика і є вчення про фатальні ілюзії розуму. Джерело цих ілюзій – апріорні основоположення, або ідеї розуму, які не випливають з почуттів або розуму, а мають власну природу*.

Одним з найважливіших розділів трансцендентальної діалектики І. Канта є його **вчення про антиномії****, тобто протиріччя, у які неминуче впадає мислячий розум у своїх спробах досягнути наддосвідне. Кожна антиномія складається з тези й антитези, причому обидва ці положення рівною мірою доказові. Так, теза однієї з відомих антиномій, сформульованих І. Кантом, стверджує, що існує «вільна причинність», тобто, свобода як начало причинного ряду. Антитеза, навпаки, стверджує, що немає ніякої свободи й усе відбува-

ється за законами природи. Антиномії, які являють собою передбачення проблем діалектики, здаються протиріччями, які неможливо розв'язати. Однак І. Кант показує, що вони цілком розв'язні, за умови, якщо врахувати, що, крім реальності, яка сприймається чуттєво, існує трансцендентальний світ «речей у собі» і людина являє собою не тільки явище природи, але й «рід у собі». У такому випадку антиномія свободи й необхідності цілком може бути розв'язана: людина як «рід у собі» вільна, але вона ж підпорядковується необхідності як явище, як природна істота [11, с.474-475]**.

У цих кантівських положеннях наочно проявляється криза європейського раціоналізму XVII-XVIII ст., але разом з тим і відмова від ірраціоналістичних висновків: ідеї розуму однаково залишаються ідеалами знання й усього людського життя; розумне, як і раніше, становить найважливіше, до чого прагне й повинна прагнути людина. При цьому особливо важливо відзначити,

*** Вважаємо за доцільне навести тут аналіз вище сформульованої антиномії І. Канта А. А. Козловським. «Він стверджував, - пише А.А. Козловський про Канта, - що як природа визначається необхідністю й причинністю, так свобода людини визначається метою й обов'язком. Природна необхідність і свобода людини постали у нього як дві самодостатні реальності, що взаємодіють, перетинаються, але не можуть бути виведені одна з другої. Як підсумок цих міркувань Кантом було сформульовано одну з відомих його антиномій – антиномію свободи й необхідності. Філолофсько-правові системи, як правило, обирають якусь одну зі сторін зазначеної антиномії. Наприклад, у Спінози й Гоббса моральність, право й держава з'являлися як наслідок дії психічних процесів у людині за механічними законами руху на підставі необхідності й причинності. Недоліки кантівського обґрунтування намагалися виправити й доповнити неокантіанці, зараз цією проблематикою займається феноменологія, екзистенціалізм і ін. напрямки сучасної філософії. Однак у кожному разі основним наслідком цих досліджень є розуміння неоднозначного характеру природи цілей людської життєдіяльності, неможливості їх редукції до чисто матеріальних інтересів і фізіологічних потреб. Людина, на відміну від тварини, суттєво відрізняється тільки моральністю, яка й визначає її сутність і призначення, обумовлене трансцендентальними цілями. Тому **й не виходить повністю звести право, обумовлене цілями, до простого прагматичного засобу соціальної організації, до чистого примусу** (виділено мною – Г.Р.). Завжди в правовій реальності виявляється ціннісний перевищення, який і дозволяє міркувати про справедливість використаних засобів або про межі допустимості примусу. Цей трансцендентальний перевищення завжди й був полем теоретичної активності прихильників природно-правової думки» [Див.: 17, с.59-60].

* Це означає, у розумінні І. Канта, що «... існує природна й неминуча діалектика чистого розуму, не така, у якій який-небудь простак заплутується сам по обмеженості знань або яку штучно створює який-небудь софіст, щоб спантеличити розумних людей, а така, яка невід'ємно властива людському розуму й не перестає зваблювати його навіть після того, як ми розкриємо її оманливий блиск, і постійно вводить його у хвилинні омани, які необхідно усі знову й знову усувати» [Див.: 13, с. 33-34]. І. Кант, таким чином, відмовляється від широко розповсюдженого у його час тлумачення діалектики як софістики, як уміння підбирати аргументи для якої завгодно мети. Він порушує питання про діалектику розуму, про діалектику пізнання, про внутрішні суперечливості, властиві пізнанню на його вищих рівнях.

** Антиномія – «протиріччя між двома положеннями, які взаємно виключають одне одного, проте кожне з яких у однакової мірі логічно доводиться у даній системі» [Див.: 5, с.33]. Детальніше про феномен антиномії с позицій методології наукового дослідження дивись: [26, с.61].

що І. Кант, на відміну від своїх попередників, що займалися гносеологічними проблемами та вирішували питання, **як можливі відхилення від істини в науці, у якості ключового поставив питання про те, як можливе дійсно наукове знання?** Він по праву є основоположником **епістемології, теорії наукового пізнання, філософії науки** *.

Одним із ключових понять філософської, методологічної й теоретичної системи І. Канта, що мають безпосереднє значення для усвідомлення й розкриття дійсної природи права, є його **поняття чистого практичного розуму**, тобто, чистої моральної свідомості, що не визнає ніяких інших спонукальних мотивів вчинків людини, крім вільного від будь-яких переваг усвідомлення обов'язку. Практичному розуму, згідно вчення І. Канта, належить примат над теоретичним розумом.

Разом з тим І. Кант є предтечею - і це головне в його поглядах на природу права – ідейного напрямку «вiдродженого» природного права кінця ХІХ - початку ХХ ст. Останнє проявилось, насамперед, у формулюванні ним універсального морального закону – **категоричного морального імперативу**. Принципи моральності, по І. Канту, **ап'юріні, іманентні** людській свідомості, хоча й не є вродженими ідеями. Моральна свідомість, стверджує він, незалежна від релігії, а етика, на його думку – сфера **внутрішнього** людського законодавства. Єдина підстава категоричного імперативу – **ап'юріне усвідомлення обов'язку**.

Категоричний імператив **конкретизує** поняття обов'язку, тобто, вказує, як **необхідно діяти**, щоб неухильно додержуватися веління совісті.

* І. Кант уперше в історії філософської думки висунув і обґрунтував положення про основоположну **роль теорії пізнання**. С.Н. Булгаков у статті «Что делает философия Владимира Соловьева», викладаючи погляди цього великого мислителя й свої власні переконання, пише: «При вході в храм філософії на стражі стоїть теорія пізнання, від якої будь-яка філософська доктрина повинна одержати паспорт на проживання. Неминуще значення Канта в історії філософії полягає в тому, що після нього метафізика, навіть теологія, повинна бути критичною, тобто, раніше побудови будь-яких вчень вона повинна поставити собі й **дати свідому відповідь на запитання про природу самого знання і його компетенції**» (виділено мною – Г.Р.) [Див.: 2, с.574]. Цю точку зору, з якою не можна не погодитись, поділяє переважна більшість дослідників його вчення. При цьому ніколи не слід забувати, що в І. Канта теорія пізнання й філософія природи (метафізика природи) утворюють нерозривну єдність.

Перша формула категоричного імперативу** виглядає наступним чином: «Категоричний імператив, який взагалі виражає лише те, що є обов'язковість, говорить: вчиняй згідно максими***, яка в той же час може мати силу всезагального закону» [14, с.133]. Отже, моральна поведінка повинна визначатися не приватними, а суспільними інтересами. Це означає, що чиста моральна свідомість, незалежна від індивідуальних бажань, являє собою, по суті, суспільну свідомість.

Друга формула категоричного імперативу говорить: «**вчиняй так, щоб ти завжди ставився до людства й у своїй особі, і в особі будь-якого іншого так само, як до мети, і ніколи не ставився б до нього тільки як до засобу**» [14, с.270]. І. Кант саме цю формулу категоричного імперативу виділив курсивом, надавши їй тим самим особливо важливе значення. Людина як розумна істота є мета сама по собі, отже, ніхто не в праві ставитися до неї як до засобу для досягнення якої б то не було своєї мети. Якщо перша формула категоричного імперативу значною мірою носить формальний характер, то друга характеризує не форму, а зміст, соціальну значимість, цінність моральних вчинків.

Третя формула категоричного імперативу проголошує вільну волю людини в якості такої, що **встановлює всезагальні закони**. «Таким чином, - пише Кант, - **принцип волі кожної людини як волі всіма своїми максимами, що встановлює всезагальні закони**, якщо він взагалі правильний, **цілком підходив би** для категоричного імперативу завдяки тому, що саме через ідею **всезагального законодавства** (виділено мною – Г.Р.) він не ґрунтується на жодному інтересі й, отже, серед усіх можливих імперативів тільки він один може бути **безумовним...**» [14, с.270] ****.

** Показово, як звертає увагу Т.І. Ойзерман, що І.Кант не обмежується **однією** його формулою, яка неминуче вела б до одностороннього розуміння [Див.: 20, с.234].

*** **Максима**, згідно вчення І. Канта – це **суб'єктивний** принцип діяльності, який сам суб'єкт робить для себе правилом.: [14, с.134].

**** Пояснюючи третю формулу категоричного імперативу, І. Кант пише: «Усі розуміли, що людина своїм обов'язком пов'язана із законом, але не здогадувалися, що вона підлегла **тільки своєму власному**, й тим не менше, **всезагальному законодавству** й що вона зобов'язана вчиняти, лише відповідно зі своєю власною волею, що встановлює, проте, всезагальні закони згідно з метою природи» [14, с.270]. Слова І. Канта про цю формулу, що «серед усіх можливих імперативів один тільки може бути **безумовним**» не є в контексті запереченням безумовності двох перших формул категоричного імперативу. Мова йде лише про «усі можли-

Вона визначає моральну поведінку людини як громадянина, який вільно підпорядковується прийняттю у суспільстві законам, оскільки вона була спільником у їхньому прийнятті або, принаймні, схвалює їх. Ця згода як акт трансцендентальної волі (тому що тільки вона вільна) є, відповідно, не просто дія, яку можна пояснити психологічно (емпірично), а дія соціальна. Так що І. Кант визнає її позитивне право, що «виникає з волі законодавця». Це його кардинально відрізняє від прихильників класичної традиції природного права.

Дуже цікаво й важливо, як саме І. Кант визначає свободу – як здатність людини вибирати лише те, що розум визнає добром. Вільна воля – добра воля*. Звідси однозначний його висновок: «... вільна воля й воля, підпорядкована моральним законам - це одне й те ж саме» [14, с.210]. Ще більш важливо й продуктивно з методологічної точки зору, що кантівському категоричному імперативу властивий не тільки **необхідний** формалізм, але і його обмеження й, мабуть, навіть заперечення. Маються на увазі друга й третя формули цього морального закону. **Людина не повинна розглядатися як засіб, вона повинна бути метою, як для себе, так і для всіх інших. Людина повинна підпорядковуватися лише тим юридичним** установленням, які приймаються з її безпосередньо або опосередковано вираженою згодою. Безумовно, і ці формули абстрактні й, відповідно, у повній мірі формальні, але одноча-

ві» імперативи. Як помітив Т.І. Ойзерман, «ця фраза є **невдалим** вираженням дійсної думки Канта. Таких прикладів у його творах чимало» [Див.: 20, с.235].

* Французький дослідник філософії І.Канта Ф. Алк'є відзначає: «Кант переконаний, що якщо кожна людина широко задасться питанням, вона відкриє в собі цей моральний факт, вона виявить у собі моральне судження. І якщо вона запитає сама себе, **який об'єкт цього морального судження** (виділено мною – Г.Р.), якщо вона запитає, що є істинно добре, вона відповідь, що ніщо не є добре в цьому світі, якщо воно не є **добра воля**» (виділено мною – Г.Р.) [Див.: 27, Р. 35]. Як усвідомлення сутності й заклику одночасно третьої формули морального імперативу І.Канта в наш час звучать слова Голови Конституційного суду Російської федерації В.Д. Зорькіна: «**Розуміючи всю міру відповідальності за це твердження, - пише він, - наполягає на тому, що воля народжує право. Народжує, але не підмінює його.** – Далі В.Д. Зорькін продовжує: - Як би ми не ставилися до турбулентності як можливості, все одно фактом, що відбувся, є «глобальне суспільство ризику». Воно вже побудоване. У наявності всі його ознаки: невизначеність, кризисність, нестабільність. **Дефіцит розумної волі в цих умовах згубний**» [Див.: 10, с.10].

сно вони **змістовні** й у цьому розумінні є запереченням абсолютного формалізму.

Категоричний імператив має лише одну підставу: усвідомлення обов'язку. Це означає, що моральна поведінка визначається не стільки вчинками, скільки **мотивами**, які лежать в їх обґрунтуванні або, висловлюючись мовою Канта, **максимой**. У цьому змісті категоричний імператив формулюється Кантом **безвідносно** до можливого, певного змісту вчинку. «Існує імператив, - пише Кант, - який, не покладаючи в основу як умову яку-небудь іншу мету, що може бути досягнута тією або іншою поведінкою, безпосередньо приписує цю поведінку. **Цей імператив категоричний. Він стосується не змісту вчинку й не того, що з нього повинне випливати, а форми й принципу, з якого випливає сам вчинок** (виділено мною – Г.Р.); суттєво позитивне в цьому вчинку полягає в переконанні, проте наслідки його можуть бути які завгодно. Цей імператив можна назвати імперативом моральним» [15, с.254-255].

«Імператив моральний» у його основних проявах у сукупності з «формою й принципом», з якого завжди випливає сам вчинок, є по суті квінтесенцією вчення І. Канта про право**. Даний імператив виступає тією вихідною ідеалізацією права, що перебуває у пошуку, його системотворчим ядром, якого не вдалося відшукати представникам класичної школи природного права***. Його без найменшого перебільшення слід розцінити як головну методологічну знахідку І. Канта в сфері правопізнання, що зіграла ключову роль у його методологічному аналізі права й науки про право.

Виходячи з викладених методологічних позицій, І. Кант критично оцінює стан юридичної науки. Вчення про право, відзначає він, представлене як «вчення про позитивне право» («зовнішнє законодавство») і зведене фактично до коментування позитивних «зовнішніх законів із зовнішньої сторони, тобто, з погляду їх застосування до випадків, що відбуваються у досвіді»

** Найбільш повно та чітко, в систематичному вигляді погляди І. Канта на право і науку про право викладені в його праці «Метафізичні начала вчення про право», що являє собою першу частину більш загального його твору 1897 р. «Метафізика звичаїв у двох частинах» (друга частина цього твору – «Метафізичні начала вчення про чесноти»).

*** «Формулу права», відкрити І. Кантом, в подальшому у препарованому вигляді використовував у якості «імперативного формального принципу» («чистого вчення про право», що зводиться до «основної норми») Ганс Кельзен [Див.: 16].

[12, с.284]. Таке вчення про позитивне право, продовжує він, може стати юриспруденцією – у розумінні «правового розуму», «тямовитості в праві», проте без з'єднання з юриспруденцією воно «залишається всього лише правовою наукою» [28, S.34]. Із приводу такої «правової науки» І. Кант пише: «Ця остання назва відноситься до систематичного знання вчення про природне право (*jus natural*), хоча правознавець і повинен при цьому виводити незмінні принципи для будь-якого позитивного законодавства» [28, S.34]. Основний недолік такого вчення про позитивне право (і такої «правової науки») І. Кант бачить у його емпіризмі, відсутності належної теоретичної основи, яка, на його думку, може бути розроблена лише з позицій виключно нової метафізики*.

В останньому положенні злиті воедино сила і слабкість теорії наукового пізнання І. Канта. Позитивні якості цієї теорії вже охарактеризовані нами. На завершення доречно сказати про один досить істотний недолік кантівської епістемології. Зокрема, **пізнання** розглядається І. Кантом як **незалежний** від усієї іншої людської діяльності процес. Кантівський апіорізм зробив для нього неможливим історичний та інші виміри пізнавальної дійсності**, хоча він, безсумнівно, відрізняв процес розвитку науки в новий час від її еволюції в попередні історичні епохи.

* Досить інформативне й продуктивне в цьому зв'язку наступне положення І.Канта, що роз'яснює його питання «Що таке право?»: «Це питання, - пише він, - може також збентежити правознавця, - якщо тільки він не прагне впасти в тавтологію або замість загального розв'язку послатися на те, що затверджували коли-небудь закони якої-небудь країни, - як горезвісне питання: «Що є істина?», звернене до вчителів логіки: «Що впливає по праву» (*quid sit jurist*), тобто, що говорять або говорили закони в тому або іншому місці в той або інший час, він ще може вказати; але чи є те, чого вони прагнуть, також і правом і **всезагальний критерій, по якому можна пізнавати як право, так і неправо (*justum et iniustum*)** (виділено мною – Г.Р.), - усе це залишається для нього прихованим, якщо він хоч на час не залишає зазначені емпіричні принципи й не шукає джерело цих суджень в одному лише розумі (якщо б навіть при цьому згадані закони й служили б йому чудово в якості направляючої нитки), щоб установити основу для можливого позитивного законодавства. **Чисто емпіричне вчення про право** (виділено мною – Г.Р.) – це голова (як дерев'яна голова в байці Федра), яка, можливо, і прекрасна, так шкода тільки, що без мозку» [Див.: 28, S. 34-35].

** Уже згадуваний нами В.С. Стюпін у монографії, присвяченій дослідженню ролі антропологічних та культурно-історичних факторів в історичному розвитку наукового пізнання, пише: «Епістемологічні й методологічні дослідження останніх років чітко виявили, що процес породження нового наукового знан-

няв процес розвитку науки в новий час від її еволюції в попередні історичні епохи. Проте методологія наукового пізнання І. Канта – це справжній прорив уперед у пізнанні в цілому й особливо в пізнанні права, порівнянний за своїми потенційними можливостями з методологією сучасного йому класичного природознавства.

Висновки. 1. До І.Канта юридичної науки у її класичному розумінні не існувало, тому що не було методології юридичної науки – змінювалися лише одна за іншою юридичні доктрини, правові доктринальні традиції, прийоми та методи їх обґрунтування. На пізнання правової матерії механічно переносилися методологічні прийоми інших наук, що по суті заперечувало предметність, тобто, власне науковість цього пізнання. 2. І.Кант створив воістину наукову теорію пізнання, методологію юридичної науки, уможлививши виникнення наукового правознавства. Методологія наукового пізнання І. Канта в цілому й особливо пізнання права співставна за своїми потенційними можливостями з методологією сучасного йому класичного правознавства. 3. «Імператив моральний» у його основних проявах у сукупності з «формою та принципом», з якого завжди випливає сам вчинок, є по суті квінтесенцією вчення І. Канта про право. Даний імператив виступає тією вихідною ідеалізацією права, що перебуває у пошуку, є його системотворчим ядром, якого не вдалося відшукати представникам класичної школи природного права. Його без найменшого перебільшення слід розцінити як головну методологічну знахідку І. Канта в сфері правопізнання, що зіграла ключову роль у його методологічному аналізі права й науки про право. 4. «Критичний метод Канта в тій мірі, у якій мислитель з логічною послідовністю застосовував цей метод у сфері права, - резюмував у свій час Г.Д.Гурвич, - по суті, виключав будь-яку можливість виведення права з апіорної ідеї чи з ідеалу емпіричного права, яке могло б скласти конкуренцію праву позитивному. Тому то Кант і спробував редукувати природне право... або до логічної форми позитивного права, або до ідеї, що виконує виключно регулятивні функції» [7,

ня не може бути розкритий тільки в рамках вивчення «внутрішньонаукових» процесів взаємодії теорії й досвіду, без врахування факторів соціально-культурної обумовленості науки. Ці фактори впливають на формування нових напрямків наукового дослідження, багато в чому визначають появу нових наукових ідей, перебудову наукових картин світу, зміну ідеалів теоретичного пояснення, норм і еталонів обґрунтованості, доказовості й організації знань» [Див.: 25, с.3].

с.304]. 5. Канту належить безспірна першість у формуванні поглядів на природне право як на право належне, ідеальне, а не як на завершену цілісність норм і принципів, що ведуть свої витoki від розуму та реально існують. Саме тому Канта можна однозначно вважати основоположником традиції «вiдродженого» природного права.

Список літератури

1. Абрамян Л.А. Кант и проблемы знания. – Ереван, 1979.
2. Булгаков С.Н. От марксизма к идеализму. – М., 2006. – С.574.
3. Васильев В.В. Подвалы кантовской метафизики. – М., 1998.
4. Вахтомян Н.К. Теория научного знания Иммануила Канта. – М., 1986.
5. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) // Укладач і головний редактор В.Г. Бусел. – К.: Ірпінь: Перун, 2005.
6. Галанза П.Н. Учение Иммануила Канта о государстве и праве. – М., 1960.
7. Гурвич Г.Д. Юридический опыт и плюралистическая философия права // Г.Д.Гурвич. Философия и социология права. Избранные сочинения. – СПб., 2004.
8. Гусейнов А.А. Великие моралисты. – М., 1995.
9. Длугач Т.Б. От ранних произведений к «Критике чистого разума». – М., 1990.
10. Зорькин В.Д. Правовое будущее России // Журнал российского права. – 2011. – № 11. – С.10.
11. Кант И. Критика чистого разума // Кант И. Собрание сочинений в 8 т. Т. 3. – М.: Чоро, 1994. – С.474-475.
12. Кант И. Основы метафизики нравственности. Критика практического разума. Мета-

физика нравов. – СПб., 1995.

13. Кант И. Сочинения. В 6 т. Т.3.
14. Кант И. Сочинения. В 6 т.- Т.4. – Ч.2. – М.: Мысль, 1965.
15. Кант И. Сочинения. В 6 т. – Т.6. – М., 1966.
16. Кельзен Г. Чисте правознавство: з дод.: Проблема справедливості / Пер. з нім. О.Мокровольського. – К.: Юніверс, 2004. – 496с.
17. Козловський А.А. Право як пізнання: Вступ до гносеології права. – Чернівці: Рута, 1999.
18. Мироненко О.М. Право і свобода людини у політичних і правових вченнях мислителів Німеччини. – К., 1995.
19. Нерсисянц В.С. Общая теория права и государства. Учебник для юридических вузов и факультетов. – М.: Норма-ИНФРА-М, 1999.
20. Ойзерман Т.И. Кант и Гегель (опыт сравнительного исследования) / Т.И. Ойзерман. – М.: Канон+, Реабилитация, 2008.
21. Ойзерман Т.И. Проблемы. Социально-политические и философские очерки. – М., 2006.
22. Ойзерман Т.И., Нарский И.С. Теория познания Канта. – М., 1991.
23. Соловьев Э.Ю. И. Кант. Взаимодополнительность морали и права. – М., 1992.
24. Степин В.С. Современный позитивизм и частные науки. – Минск, 1968.
25. Степин В.С. Философская антропология и философия науки. – М., 1992.
26. Чухно В.Б. Каузальность в мышлении как объект методологического анализа. // Современная наука и закономерности ее развития / Под ред. А.К. Сухотина. – Томск: Изд-во Томского ун-та, 1985.
27. Alquie F. La morale de Kant. – Paris, 1974.
28. Kant I. Rechtslehre. – Berlin, 1988.

Стаття надійшла до редколегії 5 вересня 2011 року.

Рекомендована до опублікування у "Віснику" членом редколегії М.В. Никифороком.

R.O. Gavrylyuk

Theory of scientific cognition and methodology of legal science development by I.Kant

Summary

Before I. Kant legal science in its classic understanding doesn't exist because there was no legal science methodology – doctrines of law, of legal doctrinal tradition, methods and means of their grounds. Methodologic means, methods of other sciences were mechanically transferred to the cognition of legal matter, that essentially denied the subject, i.e., the very scientific essence of this cognition. I.Kant created indeed a scientific theory of cognition, methodology of legal science having enabled the emergence of legal science. Methodology of scientific cognition by I.Kant as a whole and especially cognition of law

is comparative by its potential possibilities with the methodology of classic legal science of his time. "Imperative moral" by its general characteristics together with "form and principle" always followed by the very action, is in its essence quintessence Kant's study on law. A given imperative is an original idealisation of law being in search, its system-forming nucleus than the representative of classic school of natural law were not able to find out. Without any exaggeration, it should be considered as the main methodologic find by I.Kant in the sphere of legal cognition, that played a key role in his methodologic analysis of law and science on law. Critical method by I.Kant exclude any possibility to derive law from idea a priori or from an ideal of empirical law, which could be competitive to positive law. Than is why I.Kant tried to reduce natural law either logic form of positive law or to the idea functioning only regulatively. Undoubtedly in formation of understanding of natural law as a proper, ideal law and not as complete uniformity of norms and principles rising from mind and really existing, belongs to I.Kant. Thus I.Kant can be considered to be the founder of the tradition of "re-created" natural law.

Р.А. Гаврилюк

Развитие И.Кантом теории научного познания и методологии юридической науки

Аннотация

До И.Канта юридической науки в ее классическом понимании не существовало, потому что не было методологии юридической науки - изменялись лишь одна за другой юридические доктрины, правовой доктринальной традиции, приемы и методы их обоснования. На познание правовой материи механически переносились методологические приемы других наук, что по существу отрицало предметность, то есть, собственно научность этого познания. И.Кант создал поистине научную теорию познания, методологию юридической науки, сделав возможным возникновение научного правоведения. Методология научного познания И. Канта в целом и особенно познание права сопоставимое за своими потенциальными возможностями с методологией современного ему классического правоведения. "Императив морален" в его основных проявлениях в совокупности с "формой и принципом", из которого всегда выплывает сам поступок, является по существу квинтэссенцией учения И. Канта о праве. Данный императив выступает в качестве той исходной идеализации права, которое находится в поиске, его системосоздательным ядром, которого не удалось отыскать представителям классической школы естественного права. Его без наименьшего преувеличения следует расценить как главную методологическую находку И. Канта в сфере правопознания, что сыграла ключевую роль в его методологическом анализе права и науки о праве. Критический метод Канта в той мере, в которой мыслитель с логической последовательностью применял этот метод в сфере права, по существу, исключал любую возможность выведения права из априорной идеи или из идеала эмпирического права, которое могло бы составить конкуренцию праву позитивному. Поэтому то Кант и попытался редуцировать естественное право или к логической форме позитивного права, или к идее, которая выполняет исключительно регулятивные функции. Канту принадлежит неоспоримое первенство в формировании взглядов на естественное право как на право надлежащее, идеальное, а не как на завершённую целостность норм и принципов, которые ведут свои истоки от ума и реально существуют. Именно поэтому Канта можно однозначно считать основоположником традиции "возрожденного" естественного права.